

कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. अण्णाजी मडावी

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

आदर्श महाविद्यालय हिंगोली - 431513.

=====

प्रस्तावना : कोरोना महामारी ही शंभर वर्षातील जगातील सर्वात मोठी घटना असून दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगावर आलेले हे सर्वात मोठे संकट आहे. भारतात कोरोनाचा पहिला रुग्ण केरळमध्ये 30 जानेवारीला 2020 रोजी आढळला. यानंतर मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 22 मार्चला जनता कर्फ्यूचे आवाहन केले होते. पुढे 24 मार्चच्या रात्री 12 पासून 21 दिवसांच्या लॉकडाऊनची घोषणा केली. यामुळे रेल्वे, रस्ते आणि हवाई प्रवास पूर्णपणे ठप्प झाला. मॉल, बाजार बंद झाले. जवळपास 135 कोटी लोकसंख्या असणाऱ्या भारताची अर्थव्यवस्था क्षणात ठप्प झाली. शहरी भागात रोजंदारी करणारे कोट्यावधी मजूर पायी चालत आपल्या घरांकडे निघाले. कोविड-19 म्हणजेच कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झाला. भारतासह जगभरातील अनेक देशात माणसांच्या हालचाली, साधन सामुग्री आणि वाहतूक इत्यादि सर्वच क्षेत्रांना एकप्रकारे लकवाच मारला होता. सगळेच आर्थिक व्यवहार ठप्प झाले. विविध क्षेत्रातील लहान मोठे उद्योग 'वर्क फ्रॉम होम'च्या माध्यमातून हे नुकसान भरून काढण्याचा प्रयत्न

करत होते. आता या घटनेला एक वर्ष पूर्ण झाले आहे. करोना महामारीने गेल्या एक वर्षात जागतिक अर्थकारणात अत्यंत मोठे कायापालट आणि बदल घडवून आणले. कोरोना संक्रमणाचे असंख्य नकारात्मक परिणाम विविध घटकावर झाले. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला मोठा फटका बसला. अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था डबघाईला आल्या. जागतिक पुरवठ्याची साखळी विस्कळित झाली. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर या महामारीचे अनेक नकारात्मक परिणाम झाले आहेत.

जीडीपी वाढीवर परिणाम - खरंतर कोरोना महामारीची साथ येण्याआधीच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जीडीपी वाढीचा दर मंदावत होता. भारत सरकारने 8 नोव्हेंबर 2016 ला नोटबंदीची घोषणा केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेग मंदावलेला दिसून येत आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी संघटनेच्या (NSO) अहवालानुसार 2018-19 साली जीडीपी वाढीचा दर 6.1 टक्के होता, तर 2019-20 साली जीडीपी वाढीचा दर घटून 4.2 टक्के एवढा झाला. 2020 सालच्या एप्रिल ते जून या पहिल्या तिमाहीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत जीडीपीमध्ये 23.9 टक्क्यांची घसरण झाली. तर पुढच्या तिमाहीत 7.5 टक्क्यांनी घसरण झाली. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने (IMF) भारतीय अर्थव्यवस्था 2020-21 वर्षामध्ये 11.5 टक्क्यांच्या दराने वाढेल आणि 2022-23 मध्ये तो दर 6.8 टक्क्यांवर येईल, असा अंदाज वर्तवला आहे. या दोन वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्था जगात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था असेल, असेही आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने म्हटले आहे. 2020-21 वर्षाच्या पहिल्या तिमाहित म्हणजेच एप्रिलपासून जूनपर्यंत जीडीपी दरात 23.9 टक्के घसरण पाहायला मिळाली. जीडीपीच्या या घसरणीला आधीच

सुस्तावस्थेत पडलेल्या अर्थव्यवस्थेदरम्यान लॉकडाऊनचा जो निर्णय घेण्यात आला, त्याला जबाबदार ठरवण्यात आले.

रोजगारावर परिणाम - सेंटर फॉर इंडियन इकॉनॉमीनुसार, 2016 मध्ये लागू केलेल्या नोटबंदीनंतर श्रम भागीदारी 46 टक्क्यांहून 35 टक्क्यांवर आली. म्हणजेच रोजगारत घट झाली आहे. बंगळूरु येथील अजीम प्रेमजी युनिव्हर्सिटीच्या 'सेंटर ऑफ सस्टेनेबल अॅम्प्लॉयमेंट'ने (CSE) 'State of Working India 2019' अहवाल प्रकाशित केला. या अहवालानुसार 2016 ते 2018 दरम्यान 50 लाख पुरुषांना आपल्या नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या. एवढेच नाही, तर 2018 मध्ये बेरोजगारीचा दर आत्तापर्यंतचा सर्वाधिक 6 टक्के एवढा होता. बेरोजगारीचा हा दर 2000-2010 च्या तुलनेत दुप्पट आहे.

कोरोना महामारीच्या काळात लादण्यात आलेल्या लॉकडाऊनमुळे भरतातील अनेक उद्योगांना फटका बसला असून हॉटेल, रिटेल आणि त्याच्याशी संबंधित उद्योग उद्ध्वस्त झाले. या क्षेत्रातल्या जवळपास 4 कोटी कर्मचाऱ्यांवर बेरोजगारीची कुऱ्हाड कोसळली. देशभरातील विविध सल्लागार संस्थांच्या निरीक्षणांचा आधार घेत क्रेडाई आणि MCHI या बांधकाम व्यावसायिकांच्या संघटनांनी एक अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यात बांधकाम व्यवसायासह रिटेल, हॉस्पिटॅलीटी आणि संलग्न उद्योगांची सध्यास्थिती आणि भवितव्याचाही आढावा घेण्यात आला. या अहवालानुसार रिटेलची 15 लाख स्टोअर्स देशभरात असून त्यांचा व्यवसाय तब्बल 4 लाख 75 हजार कोटी रुपये इतका प्रचंड आहे. जवळपास 6 कोटी लोकांना त्यातून रोजगार मिळतो. लॉकडाऊनमुळे हे सर्व मॉल आणि रिटेल स्टोअर्स बंद झालेत. फेब्रुवारी 2020 या महिन्यातच या

स्टोअर्समधली विक्री 12 ते 16 टक्क्यांनी घटली. मार्च, महिन्यात ती घट तब्बल 85 टक्क्यांवर गेली. भारताची सुमारे 94% लोकसंख्या ही असंघटित क्षेत्रात काम करते. अर्थव्यवस्थेमध्ये या क्षेत्राचा हिस्सा 45% आहे. देशात लॉकडाऊन जाहीर झाल्यामुळे एका रात्रीत लाखोंचा रोजगार गेला आणि या असंघटित क्षेत्राला मोठा फटका बसला. याच काळात अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी 1.70 लाख कोटी रुपयांची मदत पॅकेज जाहीर केली. भारतातल्या 80 कोटी गरीबांना यामुळे दिलासा मिळणार असल्याचे सांगण्यात आले. लोकांच्या खात्यात थेट पैसे टाकणे, त्यांच्यासाठी अन्नधान्याची तरतूद करून सरकार गरीब, रोजंदारीवर काम करणारे मजूर, शेतकरी आणि मूलभूत सुविधांपासून वंचित असणाऱ्यांना मदत करणार असल्याचे अर्थमंत्र्यांनी जाहीर केले.

कृषि क्षेत्रावर परिणाम - कृषी क्षेत्र हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया राहिला आहे. जरी या क्षेत्राचे जीडीपी मधील योगदान खूप मोठे नसले तरी शेतीवर अवलंबून असलेल्या (उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत) मोठ्या लोकसंख्येवर या क्षेत्राच्या विकासाचा खूप सकारात्मक परिणाम होतो. शेतात नवीन पीक तयार होऊन बाजारात जाण्याची वाट पाहतानाच्या अत्यंत बिकट काळात कोरोनाचे हे गंभीर संकट शेतकऱ्यांसामोर आले. लॉकडाऊनच्या काळात गावांमधून अन्नधान्याच्या या वस्तू शहरांमध्ये आणि जगातल्या इतर कोणत्याही देशांपर्यंत कशा पोहोचवायच्या हे सरकारसमोरचे सर्वाम मोठे आव्हान असल्याचे दिसून येत होते. लॉकडाऊनमुळे शेतमालचा पुरवठा सुरू न झाल्याने अन्नधान्याची नासाडी होऊन शेतकऱ्यांचे फार मोठे नुकसान झाले.

भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा सुमारे 58% हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे आणि या क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतलं योगदान 256 अब्ज डॉलर्सचे आहे. मदत पॅकेजमध्ये सरकारने शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र घोषणा केल्या आहेत. एप्रिल 2020 पासून पुढचे तीन महिने सरकार शेतकऱ्यांच्या खात्यामध्ये 2000 रुपये जमा करणार असल्याचे जाहीर केले, परंतु शेतकऱ्यांना सरकारकडून वर्षाला 6000 रुपये या आधीपासूनच मिळत होते अशी टीकाही करण्यात आली. अर्थशास्त्रज्ञ अरुण कुमार म्हणतात, "दोन हजार रुपयांची मदत पुरेशी नाही. कारण निर्यात ठप्प झालेली आहे, शहरी भागांत मागणी वाढल्याने किंमती वाढतील आणि शेतकऱ्यांना आपले पीक विकता येत नसल्याने ग्रामीण भागात किंमती घसरतील."

आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर परिणाम - जून 2020 मध्ये भारताची निर्यात 12.51 टक्क्यांनी घसरली असून असून सलग चौथा महिन्यात निर्यातीत घट झाली आहे. प्रामुख्याने पेट्रोलियम, वस्त्रोद्योग, अभियांत्रिकी वस्तू व रत्ने व दागिन्यांची निर्यात कमी झाल्याने एकूण निर्यात खाली आली आहे. तथापि, आयातीमध्ये 47.59 टक्क्यांनी घट झाल्यामुळे 18 वर्षांत पहिल्यांदाच व्यापार शेष शिल्लक राहिला आहे. वाणिज्य व उद्योग मंत्रालयाने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार, कोरोना महामारीच्या काळात कमकुवत जागतिक मागणीमुळे जून 2020 मध्ये निर्यात 12.41 टक्क्यांनी घसरून 21.91 अब्ज डॉलरवर गेली. त्या तुलनेत जूनमध्ये आयात 47.59 टक्के होती. एप्रिल 2020 मध्ये निर्यात 60.28 टक्के आणि मे मध्ये 36.47 टक्क्यांनी घसरली आहे. सलग चौथ्या महिन्यात आयातही कमी झाली. आयात जून 2020 मध्ये 47.59 टक्क्यांनी घसरून 21.11 अब्ज डॉलर्सवर आली.

परिणामी या महिन्यात 0.79 अब्ज डॉलर्स एवढी आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अतिरिक्त शिल्लक निर्माण झाली. गेल्या 18 वर्षांत प्रथमच आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अतिरिक्त शिल्लक स्थिती निर्माण झाली. यापूर्वी, जानेवारी 2002 मध्ये, 10 अब्ज डॉलर्सची व्यापार अधिशेष होता. जून 2020 च्या महिन्यात तेलाची आयात 55.29 टक्क्यांनी घटून 4.93 अब्ज डॉलरवर गेली. तसेच सोन्याच्या आयातीमध्येही 77.42 टक्क्यांनी घट होऊन 77.87 कोटी डॉलर झाली.

वित्तीय तूटीवर परिणाम - सरकारजवळ अपेक्षित असलेले कर्ज वगळता निधी आणि खर्च यांच्यातील फरक म्हणजे वित्तीय तूट होय. यावरून असा अंदाज लावला जातो की सरकारला कामकाज चालवण्यासाठी किती कर्जाची गरज आहे. वित्तीय तूट सामान्यतः महसूल कमी गोळा झाल्यामुळे किंवा भांडवली खर्चामध्ये वाढ झाल्याने निर्माण होते. भांडवली खर्च हा दीर्घकालीन मुदतीच्या मालमत्तांवर होतो, जसे कारखाने, इमारतींचे बांधकाम आणि इतर विकासकामे. सामान्यतः वित्तीय तूटीची भरपाई ही आरबीआयकडून कर्ज घेऊन पूर्ण केली जाते.

कोरोना संकटावर मात करण्यासाठी मार्च 2020 मध्ये भारतात लॉकडाऊनची घोषणा केल्याने सरकारी महसुलात घट झाली आहे. सरकारी महसुलात घट झाल्याने आर्थिक वर्ष 2020-21 च्या पहिल्या सहामाहीत केंद्र सरकारची वित्तीय तूट वाढून 9.14 लाख कोटी रुपयांवर गेली. ही रक्कम वार्षिक अर्थसंकल्पातील तरतुदीच्या तुलनेत 114.8 टक्के जास्त आहे. याचाच अर्थ केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत खर्चाचे प्रमाण 114.8 टक्क्यांवर पोहचले. केंद्रीय अर्थसंकल्पात 2020-21 या

आर्थिक वर्षात वित्तीय तुट 7.96 लाख कोटी रुपयांवर जाण्याचा अंदाज वर्तविण्यात आला होता. परंतु सरकारी उत्पन्न घटल्याने वित्तीय तुट सात वर्षांच्या उच्चांक पातळीवर पोहचली. आर्थिक वर्ष 2019-20 मध्ये वित्तीय तुट जीडीपीच्या 4.6 टक्के एवढी होती.

स्थलांतरित कामगारावर परिणाम - कोरोना महामारीचा सामना करण्याच्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून सरकारने 24 मार्च रोजी जाहीर केलेल्या 21 दिवसांच्या लॉकडाऊनने परंप्रांतीय कामगार आणि रोजंदारीवर काम करणाऱ्यांचे हाल केले. दीर्घकाळ लॉकडाऊन चालू राहणार या भीतीपोटी रोजंदारीवर मजुरी करणारे बहुतेक मजूर आपापल्या खेड्यात व आपापल्या ठिकाणी मोठ्या संख्येने परत जाऊ लागले. देशात जनता कफर्यूची परिस्थिती असूनही, हजारो स्थलांतरित कामगार रस्त्यावर उतरले आणि पायी आपल्या गावी जाण्यासाठी धडपड करू लागले. यापैकी बरेच लोक घरी पोहोचण्यासाठी 500 मैल पायी चालावयास तयार होते. अश्या परिस्थितीत स्थलांतरित कामगारांच्या सोयीसाठी प्रशासनाने बसेसची व्यवस्था केली आणि सार्वजनिक परिवहन तळावर कामगारांची प्रचंड गर्दी वाढली. यामुळे कोरोना महामारीचा संसर्ग अधिक वाढण्याची भीती निर्माण झाली. लॉकडाऊननंतर बांधकाम बंद झाले, उद्योगधंदे, दुकानं बंद झाली त्याचा परिणाम या लोकांच्या रोजगारावर झाला. रोजगार नसल्याने राहण्याच्या जागेचे भाडे, किराणा समान, भाज्या इत्यादि अशा वस्तू खरेदी करण्याची त्यांची क्षमता नष्ट झाली. आणि हे पुन्हा कधी सुरू होईल याची त्यांना शाश्वती नसल्यामुळे अनेकांनी आपल्या घराची वाट धरली.

सारांश : कोरोना महामारीमुळे अंमलात आणलेले लॉकडाऊन आणि जागतिक उद्योग व्यवसायात आलेली मंदी यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. कोव्हिड-19 ही जागतिक महामारी म्हणून घोषित होऊन आता एक वर्ष झाले तरी अजूनही संपूर्ण जगात लसीकरण होणे आणि ही स्थिती बदलण्यासाठी लस किती उपयुक्त आहे, हे ठरवणे बाकी आहे. कोरोनामुळे अनेक कंपन्यांना त्यांच्या कामकाजात मोठा बदल करावा लागला. कोरोनाच्या उद्रेकामुळे सोशल डिस्टन्सिंगच्या नियमाने 'वर्क फ्रॉम होम' आणि 'वर्क फ्रॉम एनिव्हेअर'चा प्रसार झाला. कोरोना महामारी पूर्वी ही गोष्ट कोणाच्याही विचारधीन नव्हती. परंतु ही स्थिती संस्था आणि कर्मचारी यांच्यासाठी फायद्याची ठरली. कारण कंपन्यांचा खर्चही कमी झाला आणि कर्मचा .यांचा प्रवासातील वेळ वाचला-कोरोना काळात विविध देशातील सरकारे आणि मध्यवर्ती बँकांनी जागतिक मंदीच्या काळापेक्षाही मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहनपर आर्थिक पॅकेज जाहीर केले. विकसित अर्थव्यवस्थांमध्ये तर जवळपास शून्य व्याजदर पॅकेज जाहीर करण्यात आले. याचा परिणाम असा झाली की, जागतिक तरलतेत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आणि भारतासह नवोदित बाजारपेठेत एफआयआयचा प्रवाह वाढलाभार .तीय अर्थव्यवस्थेत 2021 या वित्तवर्षासाठी 2 लाख कोटीं रुपयांची गुंतवणूक झाल्याचे दिसते.

संदर्भ :

- १) योजना - विकास समर्पित मासिक, नोव्हेंबर 2020.
- २) <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=16336>
- ३) <https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/>

- ४) <https://www.bbc.com/marathi/india-52138920>
- ५) <https://economictimes.indiatimes.com/hindi/news/india-sees-trade-surplus-in-jun-for-1st-time-in-18-years/articleshow/76997615.cms>
- ६) <https://livetrends.news/%E0%A4%95%E0%A5%87%E0%A4%82%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%B0%E0%A4%95%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%9A%E0%A5%80-%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%A4%E0%A5%8D%E0%A4%A4%E0%A5%80%E0%A4%AF-%E0%A4%A4/>
- ७) <https://news.un.org/hi/story/2020/04/1024352>
- ८) <https://maharashtratimes.com/business/business-news/explainer-impact-of-corona-pandemic-on-indian-economy/articleshow/79964954.cms>